

ZRENJE V MASKO KOT POGLED V KONČNOST

STRAH PRED KRIZO KOT STRAH PRED SMRTJO IN SODOBNI
STOICIZEM

Zmago ŠVAJNCER VREČKO

University of Ljubljana, Faculty of Arts, Aškerčeva cesta 2, 1000 Ljubljana,
Slovenia

zmago.svajncer@gmail.com

Povzetek

V članku govorimo o vrednosti (antične) filozofije v krizi (COVID-19), ki spomni na eksistencialno dejstvo smrti, zaradi česar se ji ljudje želijo izogniti in nočejo upoštevati varnostnih ukrepov, kakor je, denimo, (pravilno) nošenje mask, s katerimi bi lahko zaščitili življenje. Ne želijo si konca bivanja, a je ta, paradoksalno, bližje zaradi njihove neodgovornosti. Mark Avrelij, ki je živel med epidemijo, piše o tem, kako se spoprijeti s strahom pred smrtjo. Predstavimo sodobni stoicizem in

spoštovanje Avrelijeve filozofije v današnjem času ter predlagamo – čeprav postavimo zoper predlog tudi nekatere protiargumente –, da lahko človeku v krizi koristi stoiški nauk, s katerim si prizadeva premagati strah pred smrtjo oziroma, v prenesenem pomenu, krizo ter postane bolj preudaren in odgovoren, namesto da upošteva svoje metafizično-etične zakone, ki so lahko zanj tudi škodljivi. Po stoicismu je spoprijetje s strahom pred smrtjo človekova moralna odgovornost, saj lahko, nasprotno, izgubi etičnost v obdobju krize človečnosti.

Ključne besede: COVID-19, Mark Avrelij, sodobni stoicism, strah pred smrtjo, kriza.

Gazing at Masks as Staring into Finality. The Fear of Crisis, as Fear of Death, and Modern Stoicism

Abstract

170 In the article, we discuss the value of (ancient) philosophy in crisis (COVID-19), reminiscent of the existential fact of death, which makes people want to avoid the crisis and not follow safety measures, such as the (proper) wearing of masks to protect lives. They do not want the end of their being, but it comes, paradoxically, even closer because of irresponsibility. Marcus Aurelius, who lived during an epidemic, writes about how to deal with the fear of death. We present modern Stoicism and respect for Aurelius' philosophy in today's times, and suggest—although we also put forward some counter-arguments against the suggestion—that a person in crisis can benefit from the Stoic doctrine and with it seek to overcome the fear of death or, in a figurative sense, the fear of crisis, as well as become more prudent and responsible instead of following their own metaphysical-ethical laws, which may also be harmful to themselves. According to Stoicism, overcoming the fear of death is a person's moral responsibility as otherwise their ethicality can be lost in the time of a crisis of humanity.

Keywords: COVID-19, Marcus Aurelius, modern stoicism, the fear of death, crisis.

Dandanes živimo v času kriz, od krize bolezni COVID-19 – v razpravi jo jemljemo resno, kot dejansko nevarno situacijo, ki lahko ogrozi naša življenja in morda celo povzroči smrt –, do okoljske, begunske, politične krize in tako naprej. Kriza je tisti pojav, ki lahko v ljudeh prebudi občutja groze, stiske in nemoči. Mnogo filozofov je pisalo o tem, kako je človeka strah smrti, od antičnih v zahodni filozofiji do nekaterih filozofov v azijskih filozofsko-religijskih tradicijah. Mark Avrelij (121–180), stoiški filozof in rimski cesar, je prav tako deloval v času smrtonosne bolezni, antoninske kuge (prim. Gilliam 1961). V rokopisu mu namenjamo veliko pozornosti. O njem pomemben raziskovalec zgodovine filozofije, Giovanni Reale, pravi, da je udejanjal cesarsko oblast z globokim stoiškim občutjem dolžnosti, nikoli ni občutil ne pijanosti ne veselja ob tem, da opravlja najvišjo nalogo, kar jih je na svetu, ter je črpal energijo iz stoiške vere in znal resnično udejanjati cesarsko oblast kot služenje drugim (Reale 2002b, 106). V sentencah in premišljevanjih, ki jih je sestavljal tudi med vojaškimi pohodi ter niso bili namenjeni objavi (ibid.) in jih danes poznamo v slovenščini pod imenom *Dnevnik cesarja Marka Avrelija*, zapiše:

171

Kdor se smrti boji, ga je strah, da ne bo ničesar več čutil, ali pa da bo na drugačen način čutil. Toda če človek ničesar več ne čuti, tudi hudega ne more čutiti; če pa dobi drug način čutenja, postane drugačno bitje in ne neha živeti. (Avrelij 1988, 115)

Ameriški klasični filolog in prevajalec *Dnevnika oziroma Meditacij* (*Meditations*), kar je bolj uveljavljen naslov v tujini, Gregory Hays, trdi, da je v tem filozofskem delu močno poudarjeno dejstvo človeške umrljivosti (Hays 2003, xlii). Avrelij neprestano ponavlja, da se ni treba bati smrti, saj je nekaj naravnega in zgolj ena od mnogo sprememb. Po drugi strani je lahko tudi najpomembnejša uteha, kot pravi Hays (ibid.), v čemer je mogoče videti protislovje med pripisovanjem različnih pomenov smrti. Avrelij pravi:

Pri vsakem delu se vprašaj: V kakšnem razmerju je to delo do mene? Ali se ga ne bom nemara kesal? Še malo in mrtev bom in vsemu bo konec. Moje delo je delo umnega družabnega bitja, ki ima iste zakone z bogom [*lógos*]: česa naj torej še iščem? (Avrelij 1988, 104)

172 Poudarek na ničevosti in nepomembnosti vsakodnevnih dejavnosti se pri Avreliju ujema s splošno idejo o minljivosti vseh reči. Te se namreč lahko spreminjajo, propadejo in so zapisane pozabi (Hays 2003, xlii). Podobne ideje o strahu pred smrtjo je opaziti tudi v budistični filozofiji, ki jo raziskovalci radi primerjajo s stoiško. M. O’C. Walshe v študiji z naslovom *Buddhism and Death* zapiše, da je strah pred smrtjo – *abhiniveśa*: nagonska navezanost na življenje in strah pred smrtjo (Milčinski 2003, 17) – v budizmu razumljen kot nepopolno stanje uma. Človeku s tem strahom kot tudi drugim ljudem z drugačnimi strahovi in nepopolnimi stanji duha lahko pomagajo budistični nauki (Walshe 1978, 1). Strah pred smrtjo je v skladu z budistično filozofijo univerzalen (ibid., 5). Prvi korak na poti premagovanja tega strahu je sprejetje dejstva, da se bomo ponovno rodili, sčasoma pa moramo potem počasi premagovati tudi navezanost na ponovno rojstvo (ibid., 10). Poglavitni cilj budistične filozofije je, da naj bi vsa bitja prišla do poslednje *nirvāṇe*, ugasnitve, stanja osvoboditve ali razsvetljenja, ki človeka osvobaja trpljenja, smrti in ponovnih rojevanj kot tudi vseh svetnih navezanosti (Milčinski 2003, 64). Strah pred smrtjo pa še bolj okrepi svetno navezanost na telo ter vsakodnevno življenje in tako preprečuje posameznikovo doseganje *nirvāṇe*.

Ta strah je eden izmed naših temeljnih strahov oziroma, v skladu z določenimi filozofijami, recimo, Avrelijevo in budistično, čeprav so med njima seveda velike teoretske razlike, morda celo najbolj temeljen. O podobnem pišejo tudi nekateri psihoanalitiki in psihoanalitičarke, na primer oče psihoanalize, Sigmund Freud (1856–1939), ki trdi, da ljudem lahko strah pred smrtjo preprečuje, da bi v življenju znali uživati (Freud 1959, 203), in da močno vlada v njih, pogosteje, kot se ga zmorejo zavedati (Freud 1918, II), ali Melanie Klein (1882–1960), ki pravi, da je strah pred smrtjo tisti, ki ljudem povzroča največ skrbi (Blass 2014, 613). V budistični in stoiški filozofiji se omenjajo nekatere (*filozofske*) vaje, s katerimi se lahko ta strah premaguje.¹ Ena izmed pomembnih tehnik je vživljanje v to, kako je umreti, kar lahko omogoči, da so ljudje manj navezani na tukajšnje življenje. Avrelij pravi:

1 Za več o tem v budistični filozofiji prim. LeRoy Perreira (2010).

Kakor da si že mrtev in si le do danes živel, moraš preživeti ostanek življenja, ki ga imaš za nameček, v skladu z naravo [*lógos*]. (Avrelij 1988, 100)

Učitelj *rinzai zen* budizma, Shidō Bunan (1603–1676), izreče podobne besede:

Umri, ko si še živ, in bodi popolnoma mrtev.

Potem počni, karkoli boš želel – vse bo dobro. (LeRoy Perreira 2010, 248)

Zaradi strahu pred smrtjo morda ne zmoremo preudarno delovati v času različnih kriznih situacij, zavoljo tega pa je še bolj ogroženo naše življenje in življenje drugih ljudi. O zavedanju strahu pred smrtjo v krizi piše tudi sodobni filozof Simon Critchley, ki pravi, da se je bolezen COVID-19 ukoreninila v strukturo naše resničnosti: povsod je mogoče videti bolezen, a je obenem nevidna, ne poznamo je še dovolj in je ne znamo zdraviti (Critchley 2020). Critchley s sklicevanjem na nekatere pomembne filozofe, med drugimi tudi na Michela de Montaigna, pravi, da nas strah pred našim izničenjem zasužnji, najti uteho v filozofiji pa pomeni, da prenehamo zanikovati smrt ter se pogumno in realistično spoprimemo s tesnobno situacijo (ibid.).

173

Spoprijem s tem ali podobnimi strahovi je, kot lahko vidimo, izjemno težka naloga. Filozof Dean Komel trdi, da pričnemo zaradi strahu begati v mislih in spreleti nas neugodje (Komel 2019, 132). Strah nam ne pusti misliti, v tistem trenutku pa imamo lahko pred očmi opomin Martina Heideggra, češ da »je najpomiselnejše v našem pomisljivem času to, da še ne mislimo« (Heidegger 2017, 11). Komel trdi, da dandanes ne gre za kako premagovanje ustrahovalnega, marveč zgolj za odvrčanje vseh možnih strahov, za kar imamo na voljo tudi dovolj sredstev (Komel 2019, 132). Vendar se ravno v tem »puščanju navzven in navznoter nečesa v nas« oblikuje zmožnost misliti, ki jo zajemamo kot možnost »razumevanja in sporazumevanja« (ibid.).

Zaradi strahu pred smrtjo želimo krizo morda odmisлити in se raje posvetiti drugim rečem, saj se nikakor nočemo spoprijeti z bivanjskim dejstvom smrti,

po drugi strani pa se lahko, paradoksalno, zaradi tega najdemo v stiski, še bolj ogroženi in bliže smrtni nevarnosti, saj zavoljo bežanja pred eksistencialnim dejstvom *krize-smrti* v danem položaju tudi ne ukrepamo tako, da bi zaščitili življenja. Lucij Anej Seneka (ok. 4 pr. n. št.–65 n. št.), veliki stoiški filozof, trdi, kako večini ljudi ni ljubo, da so smrtni in da njihovo življenje traja le kratek čas, s tem pa se ne želijo sprijazniti:

Večina smrtnikov, moj Pavlin, se pritožuje nad zlohoto narave, ker prihajamo na svet le za kratek trenutek večnosti, ker nam odmerjeni čas poteče tako hitro, tako bliskovito, da življenje vse ljudi, razen drobne peščice, zapusti, ko so šele sredi priprav nanj. [...] Nimamo malo časa, temveč smo ga veliko zapravili. (Seneka 2015, 91)

Podobne besede navede še en prepoznaven stoik, Epiktet (55–ok. 135), ki je precejšen del življenja preživel kot suženj. V njegovih besedah je mogoče še bolj očitno videti stoiški odnos do minljivosti. O smrti med drugim zapiše:

174

Kakor pa stvari stojijo sedaj, le pretehtaj, ali bi zmogli prenesti, ko bi nam kdo v ječi rekel: »Hočeš, da ti preberem hvalnico?« »Zakaj me nadleguješ? Mar ne veš, v kakšni nesreči sem? Kaj sploh morem v takšnem položaju?« »V kakšnem položaju?« »V smrt grem.« No in? So mar drugi ljudje nesmrtni? (Epiktet 2001, 34)

Stoiku se, skratka, zdi popolnoma nesmiselno to, da nočemo premišljevat o smrti, se je bojimo in jo imamo za nesrečo. Morda je to izogibanje razmisleku o njej ravno razlog, da med krizo COVID-19 ne upoštevamo določenih vladnih ukrepov, na primer varne razdalje, (pravilnega) nošenja mask in odgovornega razkuževanja. Vendar bi lahko kritiki na to odgovorili, da je morebiti dobro, da ne upoštevamo ukrepov, ki jih predpisuje vlada, saj morda sploh ne gre za krizo, ki bi tako močno ogrožala naša življenja, in vlada morebiti pretirava z določenimi varnostnimi ukrepi.

Znanstveniki so do sedaj pridobili že precej informacij o virusu SARS-CoV-2 oziroma bolezni COVID-19 in ugotovili, da gre za resno bolezen, zato bi bilo vendarle dobro upoštevati določene vladne ukrepe, med njimi ukrep

(pravilnega) nošenja mask. V nasprotnem primeru bi se lahko namreč zgodilo, da bi zaradi veliko okuženih prišlo do preobremenitve zdravstvenega sistema, kar bi morda celo pomenilo, da bi zdravniki odločali o tem, kateri okuženi posameznik bo deležen intenzivne nege, ki bi ga lahko obdržala pri življenju, in kateri je ne bi bil deležen, na primer zaradi starosti ali pridruženih bolezni, kot se je to zgodilo v Italiji na začetku izbruha virusa (prim. Lintern 2020). V primeru, da bi do tega prišlo tudi v Sloveniji, čeprav vsekakor upamo, da se to ne bo zgodilo, ostaja odprto vprašanje, ali bi bili zgolj zdravniki poklicani za reševanje te problematike glede življenja in smrti ali pa bi v razpravi morali sodelovati tudi filozofi (medicinske in druge etike). Brez njih namreč v tako skrajnih situacijah skoraj ne bi šlo. Spoštovanje nekaterih razumnih oziroma preišljenih vladnih ukrepov, s katerimi nas oblast želi zaščititi, je torej koristno v epidemiološki situaciji, v kakršni smo se znašli; vsekakor pa so v demokraciji poglobitnega pomena ukrepi, ki so utemeljeni na znanosti, jasno predstavljeni in konsistentni. Za vlado v demokratičnem sistemu, ki ne upošteva naj sodobnejših znanstvenih raziskav in ljudem laže, bi težko rekli, da je dobra in preudarna, zlasti ne v kriznih situacijah.

175

Eden izmed možnih načinov, kako se torej spoprijeti s strahom pred smrtjo in ga posledično tudi zmanjšati, ker nam ni vseeno za življenja ljudi, je, da sprejmemo smrt kot dejstvo, kot nekaj naravnega in nekaj, kar se bo zgodilo v bližnji ali daljni prihodnosti. Avrelij glede tega pravi:

Če bi kateri od bogov dejal, da moraš jutri ali najkasneje pojutrišnjem umreti, se menda ne boš kdo ve kako krčil, češ da rajši pojutrišnjem kakor jutri, razen če si popoln strahopetec. Saj koliko pa je razlike v času? Prav tako si misli, da je enako, ali imaš še leta in leta pred seboj ali pa se tvoje ure že jutri iztečejo. (Avrelij 1988, 66)

V skladu s stoiškim naukom je pomembno, da zmoremo sprejeti določene stvari, tudi take, ki bi jih najraje postavili na stranski tir. V današnjem času pa se človek ne počuti več primoranega upoštevati določenih metafizično-etičnih (religioznih) pravil in zakonov (posameznih naukov). Ima se za svobodno bitje, na kar je v veliki meri vplivalo obdobje razsvetljenstva. Immanuel Kant (1724–1804) v spisu »Odgovor na vprašanje: Kaj je razsvetljenstvo?« zagovarja

pomembnost uporabe uma, »s čimer pridemo ven iz svoje nedoletnosti, ki smo je krivi sami« (Kant 1987, 9), postanemo bolj svobodni in ne verujemo več slepo vsemu, kar slišimo, na primer duhovnikovim besedam, ki nam omejujejo svobodo (ibid., 10). Kljub temu si je človek primoran začrtati lastno življenjsko pot in živeti svoje življenje na način, kot ga, kolikor je to le mogoče, določi sam. V tem pogledu je ustvarjalec določenih metafizično-etičnih struktur in pravil, znotraj katerih in po katerih lažje osmišlja svoje življenje, čeprav si jih morda večino časa niti ne ozaveš do konca ali pa sploh ne ter jih sprejema neupravičeno in včasih tudi nerazumno.

Po drugi strani posamezniku ne uide tudi sprejetje, upoštevanje in sledenje različnim pravilom, ki so jih oblikovali drugi ljudje, najsi gre za posamezna družbena, kulturna, politična, etična in mnoga druga pravila, čeprav si tega ne želi priznati, saj se ima morda za popolnoma neodvisnega posameznika. Tudi stoiški modrec, ki deluje v skladu z *lógosom* oziroma naravo in je pri tem svoboden, še zmeraj deluje v skladu z njim, zato bi lahko rekli, da se njegovo življenje uvršča v posamezni eksistenčni okvir, ki ga določajo specifični zakoni *lógosa*. Avrelij, recimo, pravi, kako lahko dosežemo svobodo, če sledimo bogu oziroma *lógosu*, a še zmeraj opravljamo svoje dolžnosti in smo mu pokorni:

Narava [*lógos*] te ni tako trdno spojila s telesno gmoto, da bi se ne mogel omejiti na samega sebe in s svojimi močmi opravljati svojih dolžnosti. Kaj lahko je namreč postati božji mož, ne da bi kdo za to vedel. Misli zmerom na to, obenem pa ne pozabi, da je za blaženo življenje le zelo malo potrebno! In četudi nimaš več upanja, da postaneš kdaj prida dialektik in naravoslovec, se zato menda ne boš odpovedal možnosti, da ostaneš svoboden in skromen in družaben in bogu [*lógos*] poslušen človek. (Avrelij 1988, 102)

Čeprav je stoik po eni strani svoboden, saj mu življenje, ki sprejema zakone *lógosa*, to omogoči, bi lahko zaradi tega, ker ima na voljo zgolj dve možnosti, bodisi da spoštuje zakone *lógosa*, bodisi da jih ne spoštuje, rekli, da je v obeh primerih primoran upoštevati eno ali drugo obliko življenja, kar mu v nekem smislu spet onemogoči popolno svobodo. Tako mu ni omogočeno, da mu ne bi bilo treba upoštevati določenih zakonov, bodisi torej zakone *lógosa* bodisi življenjska pravila, ki tega ne upoštevajo. Kljub temu ima *lógos* še zmeraj zadnjo

besedo o tem, kako bodo potekale stvari v eksistenci, saj se vse ravna po njem, ker je ontološko počelo kozmosa (Reale 2002a, 262).

Filozofska ideja, ki jo želimo poudariti in v kateri izhajamo iz navedenih stališč, ni daleč od dogajanja v današnjem času po svetu, saj jo potrjujejo nekateri primeri filozofije v praksi oziroma praktične filozofije. Trdimo, da bi lahko človek v krizni situaciji sprejel metafizično-etične nauke, pravila in načela določene filozofije, ker bi mu lahko morda pomagala zmanjšati njegov strah pred smrtjo oziroma – v prenesenem pomenu – krizo.² S tem bi se morebiti izognil temu, da izoblikuje in sprejema katerakoli metafizično-etična načela, ki lahko morda naredijo več škode kot dobrega oziroma ga pripravijo, da v krizni situaciji ostane pasiven. S takšno idejo želimo predvsem poudariti, da bi ga sprejetje določene pozicije napravilo bolj preudarnega v kaotični situaciji, in sicer zaradi zmanjšane strahu pred smrtjo oziroma krizo, zaradi česar bi lahko med drugim tudi s spoštovanjem upravičenih in na znanosti utemeljenih ukrepov vlade zaščitil svoje življenje in življenja drugih. Naša ideja se nanaša na dejansko dogajanje v času sodobne svetovne epidemiološke situacije. O tem podrobneje spregovorimo v nadaljevanju. Tukaj si lahko postavimo tudi pomembno filozofsko vprašanje, ali je sploh mogoče zavestno sprejeti določeno metafizično-etično pozicijo.

177

To je namreč težko, saj morajo za to, da jih lahko sprejme, človeka določene ideje *eksistencialno nagovoriti* oziroma jim mora *dovoliti, da ga nagovorijo*, po drugi strani pa lahko pomeni sprejem določene pozicije tudi verovanje v njeno neomajnost – odnos med verovanjem v nekaj in sprejetjem racionalnih argumentov, zakaj to upoštevati, pa je zanimiv in težek filozofski problem, preveč obširen za podroben prikaz v članku. Glede tega lahko morda povemo to, da je v krizni oziroma vsesplošno kaotični situaciji velikokrat tako, da je ogrožen človek postavljen pred dejstvo strašljive situacije, ki od njega zahteva, da nekaj hitro ukrene, saj bo v nasprotnem primeru verjetno, da bo izgubil boj v težkem družbenem stanju.³ Če poskušamo to aplicirati na našo idejo, ki se na

2 Ne smemo pozabiti dejstva, da gre različne strahove zmanjšati tudi z umetniškim udejstvovanjem (prim, denimo, Švajncer Vrečko 2020, 189).

3 Znan psihiater in začetnik logoterapije, Viktor E. Frankl (1905–1997), v knjigi *Kljub vsemu reci življenju da* opisuje, kako je bil v koncentracijskih taboriščih prisiljen nekaj narediti, najti nekakšen smisel v neznosnem trpljenju in ohraniti upanje, ki sta mu

določen način ujema tudi s sodobnim dogajanjem v svetu: človek se bo bodisi na specifični ravni pripravljen zavedati svojega strahu pred smrtjo oziroma krizo in bo tako pripravljen tudi nekaj ukreniti glede tega, recimo, sprejeti metafizično-etično pozicijo, ki bi mu vsaj v krizni situaciji pomagala prebroditi težko stanje in preprečiti, da bi s svojim vedenjem, med drugim neupoštevanjem varnostnih ukrepov, povzročil izgubo življenj; bodisi tega ne bo storil, se bo še naprej vedel malomarno, živel v skladu s svojimi (v tem času morda neustreznimi) metafizično-etičnimi prepričanji ter mogoče okužil koga izmed ljudi in povzročil njihovo ali svojo smrt, smrt, ki se je tako strašansko boji.

178 V krizni situaciji je torej morda zanimivo to, da se človek, ki je popolnoma obupan, zaradi neznanse *bivanjske nemoči* velikokrat odloči, da bo sprejel določeno metafizično-etično pozicijo, četudi ni natančno pretehtal vseh argumentov zanjo. Do tega pride nemalokrat ravno zaradi tega, ker bi (se) rad (od)rešil oziroma bi rad zaščitil tudi druge ljudi, kar se, podobno, dogaja prav tako danes, čeprav ne gre pozabiti dejstva, da veliko ljudi v težkih situacijah izgubi zaupanje v določene eksistencialne (religiozne) ideje, ki bi jim pomagale prebroditi krizo.⁴ V članku se poskušamo navezati na prvo točko in pokažemo primer, kako se to dogaja v sodobnosti s človekom in zaupanjem v antično filozofijo.

Vprašanje, ki je na tej točki pomembno, je prav tako, katero metafizično-etično teorijo sploh sprejeti, saj lahko nekatere delujejo proti človekovemu dobremu življenju in temu, da bi mu zares pomagale postati bolj preudaren v času krize, kot se je na primer zgodilo v znanem primeru množičnega samomora v gvajanskem Jonestownu pod vodjo Jima Jonesa, ko je umrlo več kot 900 ljudi, med katerimi si jih je veliko vzelo svoja življenja zaradi njegovih naukov (Richardson 1980, 240). S širšega vidika zajema ta problematika tudi vprašanje, katero teorijo ali filozofijo z določenimi zakoni in pravili

pomagala prebroditi mučne čase (prim. Frankl 2016). Sicer mu verjetno ne bi uspelo preživeti, kot ni uspelo tudi mnogim njegovim sojetnikom, ki so izgubili vsakršno vero v odrešenje od trpljenja v taborišču (ibid.).

4 V koncentracijskem taborišču Mauthausen, Avstriji, so bile na steno zaporniške celice izklesane besede: »Wenn es einen Gott gibt muß er mich um Verzeihung bitten [Če Bog obstaja, mora on mene prositi za odpuščanje]« (Lassley 2015, 1). Za več o tem, kako je veliko Judov med 2. sv. vojno ali po njej izgubilo svojo vero, prim. celoten navedeni članek.

sploh upoštevati, da bi nam omogočila živeti lažje in bolj smiselno življenje. Filozofskih raziskav takšnih vprašanj in odgovorov ne gre zanemariti, sploh ne v kriznem času, saj so izjemnega pomena za mnogo (ranljivih) posameznikov. Vendar se je mogoče glede tega tudi vprašati, zakaj ne bi mogla biti človekova lastna metafizično-etična pravila v času krize bolj koristna kot ideje določene uveljavljene metafizično-etične filozofije. Njegove lastne ideje bi mu lahko morda pomagale postati bolj preudaren, kakor da bi upošteval ideje katere druge teorije, ki bi ogrozila njegovo življenje (prim. npr. Richardson 1980).

Posamezniku bi morda njegovi metafizično-etični zakoni zapovedovali, da ostane pasiven in v kriznem času ne naredi ničesar, kar bi lahko bolj koristilo temu, da bi zaščitil določene ljudi, kakor če bi deloval na kakršenkoli drugačen način, ki bi ga v tem primeru priporočale ustaljene teorije. Če bi, recimo, želel aktivno upoštevati zlato pravilo, ki se v pozitivni obliki glasi: stori drugemu tisto, za kar želiš, da bi drugi storil tebi. Morda bi želel ljudem, ki mu veliko pomenijo in trpijo za COVID-19, zmanjšati trpljenje in jim nekako stati ob strani, a bi se mu obenem vendarle zdelo, da se z varnostnimi ukrepi nekoliko pretirava, zato ne bi zahteval, da nosijo drugi v njegovi bližini maske, tega pa tudi sam ne bi počel v stiku z njimi. Ker bi okuženi bolniki upoštevali njegovo odločitev in ne bi bili primerno zaščiteni, bi tudi sam podlegel okužbi in morebiti izgubil življenje, s čimer bi se njegovo upoštevanje zlatega pravila izkazalo za neučinkovito in bi bilo mogoče v tem primeru bolje, če bi ostal pasiven, se zato posledično ne bi okužil in bi preživel, preživeli pa bi tudi ljudje, ki so zanj pomembni, četudi ne bi bili deležni njegove tolažbe.

Kljub navedenim protiargumentom je vredno preučiti, kako bi lahko človeku v kriznem času koristila antična filozofija, torej filozofija, ki ima svoje metafizično-etične zakone. V nadaljevanju poskušamo prikazati nekatere izmed možnih (proti)argumentov za našo filozofsko idejo, pokazati na vrednost (antične) filozofije v času krizne situacije in jo konstruktivno kritično ovrednotiti, poleg tega pa predlagamo in konstruktivno analiziramo metafizično-etično stoiško filozofijo Marka Avrelija, ki smo jo že delno predstavili in v skladu s katero bi si lahko posameznik začel (vsaj začasno) uravnati svoje življenje in učinkoviteje zaščitil življenja, ki so mu dragocena, kar se, podobno, po svetu tudi dogaja z razcvetom akademske in neakademske filozofije (v praksi) – sodobnega stoicizma.

Sodobni stoicizem in množičen pojav spoštovanja filozofije Marka Avrelija v krizi COVID-19

180 V današnjem času postaja tako med akademsko izobraženimi kot neizobraženimi ljudmi čedalje bolj popularna filozofija stoicizma. Govorimo lahko o sodobnem stoicizmu, gibanju, ki skuša oživiti tradicionalne stoiške nauke ter jih aplicirati na sodobno dogajanje v svetu in na to, kako si lahko človek v skladu z njimi kroji svojo življenjsko pot. Nekateri izmed akademskih predstavnikov so: Massimo Pigliucci, Martha Nussbaum, Christopher Gill, že preminuli Lawrence C. Becker in številni drugi. Na internetu je mogoče najti na primer spletno stran *Daily Stoic*, na kateri se nahajajo različne misli posameznih stoiških filozofov, mnogo »filozofskih vaj« in ponudba različnih izdelkov, ki se jih da kupiti (glejte Daily Stoic 2020), v čemer je mogoče videti, kako nekateri s (tradicionalno stoiško) filozofijo služijo in jo prodajajo kot »sredstvo za samopomoč« v kapitalističnem neoliberalnem svetu. Na spletni strani *YouTube* je prav tako mogoče najti veliko videoposnetkov o stoiški filozofiji, takih, ki imajo tudi po več milijonov ogledov; med njimi sta na primer videoposnetka dveh znanih filozofov, Alaina de Bottona (prim. The School 2018), ki vodi *Šolo življenja* (*The School of Life*), mednarodno uspešno šolo in podjetje, ki želi med ljudmi popularizirati filozofijo in druge znanosti, da bi jim s tem »pomagala« v njihovih življenjih in nekaj prav tako iztržila od njih, in že omenjenega Massima Pigliuccija, pripadnika šole sodobnega stoicizma, na mednarodno znani spletni strani *TED* (prim. TED-Ed 2017), ki izobrazuje ljudi z različnimi pomembnimi vsebinami.

Pigliucci v svoji knjigi zapiše, da je ena najpomembnejših idej, ki so jih imeli tako stoiki kot tudi tisti filozofi, ki jim je stoiška filozofija dajala navdih, na primer Montaigne, zagotavljanje, da je poglobitna korist filozofije v tem, da nam dobro razloži, kakšen je naš položaj, v katerem se nahajamo, in nas nauči, kako živeti na čim boljši način in sprejeti dejstvo, da se nam ni treba bati smrti (Pigliucci 2017, pogl. 11). S tem bi se v celoti strinjali tudi epikurejci, ki so bili veliki nasprotniki stoikov (ibid.). Pigliucci trdi naslednje:

Kljub svoji izvornosti ima stoicizem veliko stičišč z drugimi filozofijami, religijami (budizmom, daoizmom, judaizmom in

krščanstvom) in sodobnimi gibanji, kot sta na primer sekularni humanizem in etična kultura. Kot nereligioznemu človeku je zame nekaj zares privlačnega na taki ekumenski filozofiji, ki si lahko deli cilje in nekatera splošna stališča z drugimi velikimi svetovnimi etičnimi tradicijami. [...] Stoiku v resnici ni pomembno, ali razumemo *lógos* kot Boga ali Naravo, nadvse pomembno pa je zanj spoznanje, da je človeško življenje, ki ga je vredno živeti, tisto, v katerem človek uri svoj značaj in skrbi za druge ljudi (ter naravo samo), hkrati pa uživa v čisti – vendar ne fanatični – nenavezanosti na materialne dobrine. (Pigliucci 2017, pogl. 1)

Podobnost stoiškega nauka z drugimi filozofijami in religijami, trdi Pigliucci, pomaga tudi religioznim ljudem, da se lažje oddaljijo od škodljivih fundamentalizmov, ki pestijo sodobno zgodovino (Pigliucci 2017, pogl. 1). Avtorica, ki se v sodobnih časih ukvarja s preučevanjem stoiške filozofije, je prav tako že omenjena Martha Nussbaum. V predgovoru k novi izdaji knjige *The Therapy of Desire: Theory and Practice in Hellenistic Ethics* pravi:

181

V zadnjih petnajstih letih sem veliko premišljevala in pisala o stoiškem kozmopolitizmu: ideji, ki nam sporoča, da je treba biti najgloblje zvest človeštvu kot celoti in da so drugi načini zvestobe (družini, mestu, državi ...) na določen način omejeni s to prvo zvestobo. Ta ideja se pojavlja v različnih oblikah v stoiških in sodobnih besedilih. [...] Zanimalo me je tudi, kakšen je vpliv tega zgodovinskega pogleda na Kanta, filozofa, ki sprejema obliko kozmopolitizma; Nietzscheja, čigar kritika samopomilovanja je utemeljena v stoiških normah; in na mnogo drugih mislecev, ki so imeli vpliv na očete Združenih držav Amerike. Istočasno sem zagovarjala prav tako obliko te ideje kot sodobne norme, in to v zvezi z debatami glede domoljubja, internacionalizma in narave liberalne vzgoje. (Nussbaum 2009, III.)

Tako Massimo Pigliucci kot Martha Nussbaum, za katera bi lahko rekli, da sta predstavnik in predstavnica sodobnega stoicizma, stoiško misel močno cenita in jo želita v svojih znanstvenih delih v kar najboljši luči predstaviti

tako akademsko izobraženim ljudem kot splošni javnosti. Med drugim skušata pojasniti, kako velik vpliv je imel stoicizem v zgodovini filozofske tradicije na mnogo pomembnih filozofov.

Eden izmed zelo priljubljenih antičnih filozofov v sodobnem času je Mark Avrelij, ki je, kot smo že omenili, svoje filozofske ideje zapisoval v dnevniku. Njegova priljubljenost se je v času krize COVID-19 še povečala, saj je tudi on deloval in pisal med epidemijo, antoninsko kugo, ki je pobila veliko ljudi v rimskem cesarstvu (prim. Gilliam 1961). Eden izmed najpomembnejših britanskih medijev, *The Guardian*, je objavil članek, kako ljudem lahko pomaga Avrelij v času sodobne bolezni (prim. Robertson 2020). Tudi na spletni strani *YouTube* je mogoče najti veliko videoposnetkov, ki govorijo prav o tem in hvalijo Avrelija (prim. npr. Philosophies 2020). Ustrezna bi bila konstruktivno-kritična analiza sprejemanja njegove filozofije kot množičnega sodobnega pojava, s širšega vidika bi bila zanimiva tudi raziskava vrednosti antične filozofije kot »oblike samopomoči« za ljudi v današnjem času COVID-19, torej »samopomoči« v »pomoči potrebnem« modernem kapitalističnem svetu.

182 Eden prvotnih namenov filozofije je bil namreč ta, da je pomenila sredstvo za lažje, bolj razumno, svobodno in plemenitejše življenje, kar je mogoče videti v Avrelijevem pisanju in o čemer pišejo številni filozofi, izmed katerih je eden pomembnejših Pierre Hadot (1922–2010) (prim. Hadot 2009). Avrelij o bolezni, recimo, navede te besede:

Zakaj razkroj duha je kuga, hujša kot okuženost in pokvarjenost ozračja, ki nas obdaja. Saj ta okužuje le živa bitja, kolikor so živa, ona pa človeka, kolikor je človek. (Avrelij 1988, 117)

In še to, kar se je naučil od Apolonija:

Apolonij mi je odprl vrata v svobodo duha, ki pa imej čvrsto vklado v preudarnosti in si ne jemlji nikoli v ničemer drugega vodnika kot razum [*lógos*]. Dal mi je ključ do nespremenljive ravnodušnosti v bridkem trpljenju, ob izgubi otroka, v hudih boleznih. Bil je mojim očem živ zgled, da se utegne družiti v istem človeku izredna energija z veliko sproščenostjo. (Avrelij 1988, 36)

Do množičnega branja stoiške filozofije, predvsem filozofije v *Dnevniku*, prihaja morda tudi zaradi tega, ker akademsko neizobraženemu človeku ni kdove kako težko razumeti nekaterih osnovnih stoiških filozofskih idej, kljub temu da morebiti popolnoma ne razume metafizično-etične teorije, na kateri je stoicizem utemeljen, ki smo jo deloma že predstavili v študiji in jo še temeljiteje analiziramo v nadaljevanju. Klasični filolog Kajetan Gantar pravi, da se Avrelij sicer navezuje na dediščino, ki zajema vse bogastvo grške npravstvene filozofije od Heraklita in Demokrita do zadnjih izrastkov velikih in malih sokratskih šol, toda ob tem se čuti še posebej zavezanega eni izmed teh šol, in sicer stoicizmu (Gantar 1988, 13). Težko bi našli v antiki kako bolj raznovrstno filozofijo, kot je stoiška. V njej se srečujejo najbolj nasprotujoče si skrajnosti. Utemeljitelji stoe – Zenon, Kleantes in Hrisipos – so prišli iz semitskega Bližnjega vzhoda, zibelke velikih človeških religij. Zato ni nič čudnega, da so že na začetku poleg racionalističnih in materialističnih prvin vnesli v stoicizem tudi pridih nečesa mistično-religioznega (ibid.).

Gantar trdi, da je stoiška filozofija postala sčasoma številnim antičnim izobražencem nekakšno nadomestilo za usihajočo religijo (Gantar 1988, 14). Morda bi podobno lahko trdili tudi danes, le da ta filozofija ne nagovori zgolj izobraženca, temveč ravno tako akademsko neizobraženega človeka. V Rimu se je stoicizem v svojevrstni sintezi postopoma prepojil s starorimskim idealom močatosti in kreposti (*virtus*) in kot tak postal nekakšna rimska nacionalna ideologija (ibid.). Miselni svet cesarja Avrelija je globoko zasidran v stoicizmu, čeprav ima z njegovimi določenimi pojavnimi oblikami le malo skupnega. V njegovih zapiskih ni čutiti teže sistema, temveč življenjsko neposrednost in nevezanost. Asketska strogost do sebe, značilna za stoicizem, je ostala, toda strogost do drugih se je porazgubila in na njeno mesto je stopila vse razumevajoča in vse odpuščajoča človeška dobrota (ibid.).

V študiji želimo prikazati nekatere izmed možnih (proti)argumentov, zakaj bi bilo dobro sprejeti ali odkloniti filozofijo *Dnevnika*, kot se dogaja danes. Seveda nas mora Avrelijeva filozofija, da jo sploh lahko začnemo *spoštovati* oziroma *upoštevati*, v času krize *nagovoriti* – kot nagovarja prav tako mnoge ljudi po svetu, ki se, tudi zaradi vznika modernega stoicizma, o stoiški šoli čedalje bolj izobražujejo. S tem nam lahko morebiti koristi, da postanemo *pogumnejši*, kar je bil že ideal v starem Rimu, se spoprime s svojim strahom

pred smrtjo oziroma, v prenesenem pomenu, krizo, ga omilimo in začnemo bolj preudarno delovati oziroma poskušati zavarovati življenje, in sicer predvsem z upoštevanjem določenih varnostnih ukrepov, denimo, ukrepa (pravilnega) nošenja mask.

Nekateri (proti)argumenti, zakaj v času krize sprejeti filozofijo Marka Avrelija

1. argument: Avrelij je deloval in razmišljal v času epidemiološke krize (prim. Gilliam 1961). V *Dnevniku* je mogoče opaziti njegovo pisanje o mnogo vrlinah, kar lahko morda pomeni, da je imel te vrline tudi sam. V času epidemije bi si tako pogumni in dobri želeli biti tudi mi, zato bomo spoštovali njegovo filozofijo.

184

Protiargument: Tudi veliko drugih filozofov je delovalo in pisalo v času različnih kriz, od epidemiološke do okoljske, vojne in tako naprej. Ni pravega razloga, zakaj bi filozofiji *Dnevnika* pripisali prednost, saj vam tudi oni lahko pomagajo postati bolj preudarni. Heidegger je prav tako živel v nemirnih časih, soočiti se je moral z obema svetovnima vojnama, a ni izgubil smisla za govor o človeškosti človeka, *biti tubiti* oziroma *najpomiselnejšem* v našem *pomisljivem času*, torej o tem, da še ne mislimo oziroma se ne ukvarjamo z *mislenjem* (Heidegger 2017, 18–19), če bi ga skušali tako doumeti, čeprav ga po drugi strani nikakor ne gre razumeti poenostavljeno. Filozof Dean Komel trdi, da je to *mislenje* določeno po lastni zadevi, ki ni lastnina tega ali onega prizadevanja, temveč prizadetost od zadeve same, zadeve, ki sicer nosi ime biti, vendar ni niti najmanjšega razloga, sploh pa ne duhovne nadebudnosti, da bi se z njo filozofsko ponašali (Komel 2018, 335). Heidegger je lahko torej filozof, s katerim bi se bilo vredno ukvarjati in ki bi vam lahko koristil morda celo bolj kot Avrelij.

2. argument: Avrelij piše o tem, kako je strah pred smrtjo zelo velik človekov strah, hkrati nam mislec ponudi tudi različne *filozofske vaje*, kako se s strahom spoprijeti in ga postopoma premagovati. Tako na primer zapiše:

Navadno, toda uspešno sredstvo za preziranje smrti je v tem, da misliš na ljudi, ki so se dolgo krčevito oklepali življenja, in se vprašaš, kolikšno korist imajo pred drugimi, ki so zgodaj umrli. Vsi so že kje pod

rušo. [...] Ozri se rajši na brezno časa za seboj in na drugo brezno, ki je pred tabo, pa povej, kolikšen razloček je med takim, ki je živel tri dni, in drugim, ki je preživel tri rodove. (Avrelij 1988, 68)

Če želimo začeti delovati bolj preudarno in zaščititi določena življenja, potem smo se primorani v krizi spoprijeti s tem strahom, in *Dnevnik* je eden od filozofskih tekstov, ki nam lahko pri tem pomaga.

Protiargument: Strah vas je lahko enega pojava, to pa ne pomeni nujno, da se bojite tudi drugega. Strah vas je torej lahko krizne situacije COVID-19, a iz tega ne izhaja nujno, da vas je strah tudi smrti. Če berete *Dnevnik* zaradi tega, ker bi se radi znebili strahu pred smrtjo, kar bi po vaše pomenilo, da bi se s tem v prenesenem pomenu znebili tudi strahu pred krizo zaradi COVID-19, potem vam na podlagi povedanega, češ da vas je strah zgolj krize, ne pa tudi smrti, *Dnevnik* v času epidemiološkega kaosa morda ne bo najbolj koristil. Zmanjšali bi namreč zgolj strah pred smrtjo, ne pa tudi strahu pred krizo, in bi tako ostali v stanju duševne razdvojenosti.

3. *argument*: V *Dnevniku* je moč opaziti veliko besed o pomembnosti ohranjanja mirnega duha oziroma duševne pomirjenosti v težkih situacijah. Avrelij piše:

185

Življenje ti lahko teče brez sile v duševnem spokojstvu, četudi vse po mili volji kriči zoper tebe, četudi zveri trgajo slabotne ude tvoje telesne odeve. Saj tvoje duše kljub temu nič ne ovira, da si ne bi ohranila spokojnosti, pravilne sodbe o svetu in zmožnosti, da z uspehom uporablja priložnosti, ki se ji ponujajo. (Avrelij 1988, 102)

Naučiti se želimo, kako doseči mirnega duha, zato spoštujemo nauke tega filozofskega dela, saj verjamemo, da nam lahko pri tem pomagajo.

Protiargument: Zakaj upoštevati prav filozofijo *Dnevnika*, če vam lahko pri tem morda celo bolj koristijo druge filozofije, med katerimi so na primer azijske filozofije, ki prav tako veliko govorijo o pomembnosti ohranjanja mirnega duha in opisujejo številne načine, kako ga doseči, celo veliko bolj natančno in na široko, kot to stori Avrelij, saj zajemajo precej več vsebine od *Dnevnika*. Filozofinja Maja Milčinski tako o filozofiji daoizma zapiše, da v

skladu z njo idealnega človeka ne gre razumeti, kakor da ni le vedno pomirjen z vsem, pač pa njegov način življenja pomeni tudi življenje samo, resnico in pot sveta (Milčinski 2013, 85), kar je očitno pri daoističnem filozofu Zhuang Ziju, pri katerem lahko preberemo:

Zato ima tisti z najvišjo modrostjo pregled tako nad daljnim kot bližnjim, tako da se mu majhno ne zdi nepomembno, veliko pa ne pomembno. [...] S svojim pogledom prodira v preteklost in sedanost, tako da za oddaljenostjo preteklega ne žaluje in brez neučakanosti uživa sedanost, saj uvideva, da čas ne miruje. Raziskal je polnost in praznino, pa se zato ne veseli, če dobiva, niti ne žalosti, če izgublja, saj vidi, da trajnih delitev ni. Razumeva tudi ravno in uhojeno pot, pa zato ni niti vesel svojega rojstva niti nesrečen zavoljo svoje smrti, saj spoznava, da konca in začetka ni mogoče zadržati (Milčinski 2013, 85).

186

Nekateri (proti)argumenti, zakaj v času krize odkloniti filozofijo Marka Avrelija

1. argument: Avrelij je bil zloben vladar, saj je v svojem imperiju preganjal kristjane in jih dal mnogo pobiti. Če bomo spoštovali njegovo filozofijo, se nam zna hitro zgoditi, da bomo tudi sami počeli zlobna dejanja.

Protiargument: Avrelij je storil tudi mnogo dobrih dejanj. Teoretik Paul Keresztes v članku »Marcus Aurelius a Persecutor?« zapiše, da Avrelij ni bil neposredno odgovoren za pregon kristjanov v cesarstvu, saj naj bi bila za to v večini kriva razjarjena poganska množica, ki je kristjane med drugim okrivila tudi tega, da kot heretiki povzročajo zlo v imperiju, na primer napade drugih narodov in epidemijo (Keresztes 1968). Krščanski teolog in filozof Tertulijan (ok. 155–220) je imel Avrelija celo za zaščitnika kristjanov (ibid., 321), za njegov »sloves« kot preganjalca kristjanov pa so večinoma krivi sodobni zgodovinarji (ibid.).

2. argument: Njegovo filozofijo bi želeli sprejeti, a je, žal, ne moremo, saj se nam nekateri izmed njegovih naukov zdijo preveč preprosti in filozofsko neutemeljeni.

Protiargument: Kot smo povedali, je filozofija Avrelija utemeljena med drugim tudi na stoiški metafizično-etični teoriji. Gantar pravi, da so stoiki delili

filozofijo na tri velike veje: logiko, fiziko in etiko (Gantar 1988, 15). Logika je bila zanje vrtna ograja, fizika je pomenila drevje na tem vrtu, etika pa sadje, ki ga to drevje rodi. Avrelij je to vrednotenje le še stopnjeval, in zato o logiki in sorodnih disciplinah (spoznavna teorija, dialektika, gramatika) v njegovih zapiskih skoraj ni besede; le iz samega njegovega stila, ostrih distinkcij med posameznimi pojmi, gradnje stavkov in zapovrstnosti misli lahko zaslutimo, da je to osnovno orodje slehernega misleca suvereno obvladal (ibid., 15–16). V oblikovanje človeka, v negovanje človeške esence v človeku, ki je po svoji energiji brezmejna, je usmerjeno vse Avrelijevo miselno prizadevanje. In tu se mu odpira najpomembnejše področje stoiške filozofije – etika –, ki vodi človeka k srečnosti. Bistvo srečnosti pa je, da človek živi usklajeno, in to v skladu z naravo [*lógos*], z razumsko božansko silo, ki biva v njem (ibid., 17).

3. *argument*: Avrelijeva filozofija je stoiška filozofija, ta pa je znana po tem, da spodbuja pasivnost. V krizni situaciji ne želimo biti pasivni, zato ne bomo sprejeli te filozofije.

Protiargument: Stoiška filozofija ima, kot je bilo rečeno, pomembno in vsebinsko utemeljeno etiko, ki vsekakor spodbuja tudi k delovanju. Gantar trdi, da je Avrelij velikokrat deloval zelo etično in skušal upoštevati stoiško filozofijo, po kateri te nobena stvar ne spravi iz ravnotežja, če deluješ v skladu z *lógosom*, in na podlagi katere lahko spoznaš enakost vseh ljudi (Gantar 1988, 18). Avrelij je to uresničeval tudi v načinu svojega vladanja, na kar kažejo zgodovinski viri, ki poročajo, da je velikokrat razsojal sužnjem v prid in olajšal postopek za osvoboditev sužnjev, pri čemer lahko vidimo, kako se je stoiška miselnost prepletala z Avrelijevimi državnimi kompetencami in blagodejno vplivala na reševanje težavnih družbenih in političnih vprašanj (ibid., 19–20). Filozofski cesar tako nikakor ni bil pasiven, temveč se je trudil delovati etično tako v zasebnem kot javnem življenju. Sam pravi:

Kaj hočeš namreč še več, če si človeku dobro storil? Mar ti ni že samo to dovolj, da si ravnal v skladu s svojo naravo [*lógos*]? [...] Kakor so namreč udje zato ustvarjeni, da opravljajo po svojem ustroju svojo naravno službo, tako izvršuje tudi za dobrotljivost ustvarjeni človek – kadar stori dobro delo ali kako drugače pripomore do blaginje –, samo svoj naravni namen in ima že v tem samem svoje plačilo. (Avrelij 1988, 126)

Sklep

V članku smo želeli poudariti pomembnost filozofije in njene vloge, ki jo igra v različnih kriznih situacijah, predvsem v dobi COVID-19. Osmisliti smo želeli vrednost antične stoiške filozofije, in sicer zlasti filozofije Marka Avrelija, ki je tudi v današnjem času v uteho čedalje več tako akademsko izobraženim kot neizobraženim ljudem po svetu. Filozofija tako nikakor ni zastarela in neuporabna. V razpravi smo na podlagi sodobnega dogajanja predlagali, da bi bilo smiselno, da človek s pomočjo uveljavljene filozofije skuša zmanjšati in omiliti svoj strah pred smrtjo oziroma, v prenesenem pomenu, krizo, namesto da sledi svojim (nereflektiranim) metafizično-etičnim pravilom, ki lahko v nekaterih primerih morebiti naredijo več škode kot dobrega. V skladu s stoiško filozofijo bo s tem, ko bo poskušal premagati strah pred smrtjo, postal bolj *preudaren* in morda tudi *notranje močnejši*. Predvsem v kriznih situacijah, ki ga ravno spominjajo na smrt, je pomembno, da čim bolj učinkovito zaščiti svoje življenje in življenje drugih ljudi. Kljubovanje in strah pred določenimi varnostnimi ukrepi, recimo, ukrepom (pravilnega) nošenja mask, se lahko pojavita, saj, recimo, *maska kot poosebljena kriza* spomni človeka na morebitno smrt, zaradi česar se ji želi tako močno izogniti. *Zrenje v masko kot zrenje v krizo je tako morda pogled v lastno končnost*. Vendar po drugi strani, paradoksalno, ravno to neupoštevanje varnostnih ukrepov pomeni, da lahko s tem ogrozi še več življenj in se še bolj približa svojemu koncu.

Zoper naše ideje smo prav tako predlagali število protiargumentov, saj se zavedamo, da ne more naš predlog držati v vseh primerih. Kljub temu smo predlagali, da je to zgolj ena izmed možnih rešitev in nikakor ne edina, kako lahko človek v skladu s stoicizmom postane preudarnejši – o čemer so govorili že tradicionalni filozofi in kar postaja čedalje bolj priljubljeno – in skuša zaščititi življenja, ki mu veliko pomenijo. Čedalje več ljudi se dandanes namreč vrača k antični filozofiji. Na koncu članka pa se je mogoče vprašati, mar ne vlada ta strah pred smrtjo skoraj vedno, ko se znajde človek v krizni situaciji. Ali ne gre včasih morda tudi za občutenje *popolne človeške nemoči*, kot da sam ne zmora ničesar storiti, da bi lahko zmanjšal ali celo odpravil krizo? Kako se mora počutiti bangladeški deček, ves porezan od kovine, v strupenem blatu, na bangladeški obali, ko pomaga uničevati zastarele in

neuporabne tovarne ladje iz mnogih razvitih držav ter posledično močno zastruplja okolje in je v nenehni smrtni nevarnosti?⁵ Ali se lahko počuti, kot da so ga (ne)razvite države izdale? Ali se mu je smiselno opravičiti, ker smo sami del teh bolj ali manj (ne)razvitih držav, češ da nas je tako strah smrti in eksistencialne krize, v katero je zapadlo človeštvo, in da se počutimo tako nemočne, ker ne vemo, kje bi sploh lahko začeli reševati njegov obupen položaj oziroma obupen položaj, v katerem se je znašlo človeštvo z vsemi drugimi primeri izkoriščanja?

Morebiti naš članek ne analizira zgolj tega, da bi se bilo po stoicizmu dobro spoprijeti s strahom pred smrtjo in ga skušati premagati – morda je nekaj takšnega ravno nujno zavoljo preživetja etičnosti človeštva samega. Mark Avrelij, recimo, pravi, da se je teh reči naučil od Sevéra:

Sevérus mi je dajal zgled prijaznosti do sorodnikov in ljubezni do resnice in pravičnosti. [...] od njega imam pravilno pojmovanje o demokratični državi, kjer velja načelo popolne pravne enakosti in svobode govora, in o monarhiji, v kateri ima svoboda podložnikov večjo vrednost od česar koli drugega. On mi je vsejal globoko in nespremenljivo spoštovanje do filozofije [...]. (Avrelij 1988, 38)

189

Bibliografija | Bibliography

Aurelius, Marcus. 2003. *Meditations*. Prevedel Gregory Hays. New York: The Modern Library.

Avrelij, Mark. 1988. *Dnevnik cesarja Marka Avrelija*. Prevedel Anton Sovre. Priredil, uvod in opombe napisal Kajetan Gantar. Ljubljana: Slovenska matica.

Blass, Rachel B. 2014. »On 'the Fear of Death' as the Primary Anxiety: How and Why Klein Differs from Freud.« *The International Journal of Psychoanalysis* 95 (4): 613–627. DOI: 10.1111/1745-8315.12177.

Critchley, Simon. 2020. »To Philosophize Is to Learn How to Die: Facing Death Can Be a Key to Our Liberation and Survival.« *The New York Times*,

⁵ Za ves intervju prim. Vice 2015.

11. 4. 2020. <https://www.nytimes.com/2020/04/11/opinion/covid-philosophy-anxiety-death.html>.

Daily Stoic. 2019. *Daily Stoic Store*. <https://store.dailystoic.com/>. Zadnji dostop 24. 7. 2020.

Epiktet. 2001. *Izbrane diatribe in Priročnik*. Prevedel, komentiral in spremno besedo napisal Brane Senegačnik. Ljubljana: Študentska založba.

Frankl, Viktor E. 2016. *Kljub vsemu reči življenju da: Psiholog v koncentracijskem taborišču*. Prevedla Miriam Drev. Celje: Društvo Mohorjeva družba.

Freud, Sigmund. 1918. *Reflections on War and Death*. Prevedla A. A. Brill in Alfred B. Kuttner. New York: Moffat, Yard and Company. <http://www.gutenberg.org/files/35875/35875-h/35875-h.htm>.

---. 1959. *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud. Volume IX (1906–1908)*. Prevedel James Strachey. London: The Hogarth Press and the Institute of Psycho-Analysis.

Gantar, Kajetan. »Uvod.« V Mark Avrelij, *Dnevnik cesarja Marka Avrelija*, 5–29. Ljubljana: Slovenska matica, 1988.

190 Gilliam, James Frank. 1961. »The Plague under Marcus Aurelius.« *The American Journal of Philology* 82 (3): 225–251. DOI: 10.2307/292367.

Hadot, Pierre. 2009. *Kaj je antična filozofija?* Prevedla Suzana Koncut. Ljubljana: Krtina.

Hays, Gregory. »Introduction.« V Marcus Aurelius, *Meditations*, vii–lviii. New York: The Modern Library, 2003.

Heidegger, Martin. 2017. *Kaj se pravi misliti?* Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.

Kant, Immanuel. 1987. »Odgovor na vprašanje: kaj je razsvetljenstvo?« *Filozofski vestnik* 8 (1): 9–13.

Keresztes, Paul. 1968. »Marcus Aurelius a Persecutor?« *The Harvard Theological Review* 61 (3): 321–341.

Komel, Dean. 2018. »Martin Heidegger: Kaj se pravi misliti?« *Phainomena* 27 (104-105): 329–345.

---. 2019. *Totalitarium*. Ljubljana: Inštitut Nove revije.

Lassley, Jennifer. 2015. »A Defective Covenant: Abandonment of Faith among Jewish Survivors of the Holocaust.« *International Social Science Review* 90 (2): 1–17.

LeRoy Perreira, Todd. 2010. »‘Die before you die’: Death Meditation as Spiritual Technology of the Self in Islam and Buddhism.« *The Muslim World* 100 (2-3): 247–267. DOI: 10.1111/j.1478-1913.2010.01319.x.

Lintern, Shaun. 2020. »‘We are making difficult choices’: Italian doctor tells of struggle against coronavirus.« *Independent*, 13. 3. 2020. <https://www.independent.co.uk/news/health/coronavirus-italy-hospitals-doctor-lockdown-quarantine-intensive-care-a9401186.html>.

Milčinski, Maja. 2003. *Mali slovar azijskih filozofij*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

---. 2013. *Azijske filozofije in religije*. Ljubljana: Mladinska knjiga. Biblos.

Nussbaum, Martha. 2009. *The Therapy of Desire: Theory and Practice in Hellenistic Ethics*. Princeton: Princeton University Press. E-knjiga.

Philosophies for Life. 2020. »Marcus Aurelius – How To Stop Worrying (Stoicism).« Objavljeno 4. 5. 2020. <https://www.youtube.com/watch?v=A6SrTPqcpZk>.

Pigliucci, Massimo. 2017. *How to be a Stoic: Using Ancient Philosophy to Live a Modern Life*. New York: Basic Books. E-knjiga.

Reale, Giovanni. 2002a. *Zgodovina antične filozofije. Zv. 3: Sistemi helenistične dobe*. Prevedel Matej Leskovar. Ljubljana: Studia humanitatis.

---. 2002b. *Zgodovina antične filozofije. Zv. 4: Šole cesarske dobe*. Prevedel Matej Leskovar. Ljubljana: Studia humanitatis.

Richardson, James T. 1980. »People’s Temple and Jonestown: A Corrective Comparison and Critique.« *Journal for the Scientific Study of Religion* 19 (3): 239–255. DOI: 10.2307/1385862.

Robertson, Donald. 2020. »Stoicism in a Time of Pandemic: How Marcus Aurelius Can Help.« *The Guardian*, 25. 4. 2020. <https://www.theguardian.com/books/2020/apr/25/stoicism-in-a-time-of-pandemic-coronavirus-marcus-aurelius-the-meditations>.

Seneka, Lucij Anej. 2015. *O srečnem življenju in druge razprave*. Prevedel Brane Senegačnik. Ljubljana: Beletrina. Zbirka e-Beletrina.

Švajncer Vrečko, Zmago. 2020. »Dismorfna telesna motnja v fenomenologiji, estetiki in psihiatriji.« *Phainomena* 29 (112-113): 177–201. DOI: 10.32022/PHI29.2020.112-113.8.

TED-Ed. 2017. »The Philosophy of Stoicism – Massimo Pigliucci.« *YouTube*. Objavljeno 19. 6. 2017. <https://www.youtube.com/watch?v=R9OCA6UFE-0>.

The School of Life. 2018. »Why Stoicism Matters.« *YouTube*. Objavljeno 19. 7. 2018. <https://www.youtube.com/watch?v=vOj5KLcymgA>.

Vice. 2015. »The Ship Breakers of Bangladesh.« *YouTube*. Objavljeno 9. 2. 2015. <https://www.youtube.com/watch?v=JU0DXdAhdsA>.

Walshe, M. O'C. 1978. *Buddhism and Death*. *The Wheel Publication No. 261*. Kandy: Buddhist Publication Society.